

ЗАДОРОЖНА-КНЯНИЦЬКА Леніна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та освіти, Маріупольський державний університет, пр. Будівельників, 129 А, м. Маріуполь, 87500, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9876-5797>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.8>

Бібліографічний опис статті: Задорожна-Княницька, Л. (2021) Становлення та розвиток державно-громадського управління початковою освітою на Південному Сході України (XVIII – початок XX ст.) *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, 12 (44), 58–66, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.8>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ (XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз процесу становлення й розвитку державно-громадського управління початковою освітою на Південному Сході України протягом XVIII – початку XX ст. Визначено основні суспільно-економічні та соціально-культурні передумови становлення та розвитку управління освітою у регіоні протягом досліджуваного періоду. Зроблено висновок, що процес становлення системи управління освітою на Південному Сході України зумовлений адміністративним поділом територій Російської імперії, колонізацією та заселенням цих земель, широким поліетнічним складом населення регіону, прагненням різних етнічних громад до задоволення власних освітніх потреб, їх протидією асиміляторській політиці царського уряду. Визначено основні тенденції розвитку державно-громадського управління освітою Півдня України досліджуваного періоду (багатоманітність різнорівневих закладів освіти, що мали різне підпорядкування, зміцнення ролі духовенства і церковнопарафіяльних шкіл у системі освіти Південного Сходу України, посилення діяльності земств, непостійність освітньої політики уряду щодо залучення громадськості до вирішення освітніх питань). Висвітлено концептуальні засади розвитку управління освітою на Південному Сході України (багатонаціональний та багатоконфесійний характер культурно-освітнього поля регіону, а також його стрімкий соціально-економічний розвиток, що слугував чинником освітніх запитів його населення). Розкрито особливості громадського управління початковою освітою у грецьких, німецьких, менонітських, єврейських, чеських, болгарських поселеннях. Описано форми вияву громадської ініціативи в управлінні освітою в різні історичні періоди (участь в обговоренні проєктів статутів навчальних закладів, у виборах органів самоврядування, запровадження недільних шкіл, матеріальна підтримка відкриття та діяльності шкіл грамоти, відкриття безоплатних народних бібліотек, видання доступної художньої літератури, безкоштовне постачання книг до шкіл, проведення опитувань з метою вивчення стану освіти тощо).

Ключові слова: початкова освіта, громада, державно-громадське управління освітою, земство, шкільна рада.

ZADOROZHNA-KNIAHNYTSKA Lenina – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of Pedagogy and Education Department, Mariupol State University, Budivelnykiv ave., 129A, Mariupol, 87500, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9876-5797>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.8>

To cite this article: Zadorozhna-Kniahnytska, L. (2021) Stanovlennia ta rozvytok derzhavno-hromadskoho upravlinnia pochatkovoioi osvitoiu na pivdennomu skhodi Ukrainy (XVIII – pochatok XX st.) [Formation and development of the state-public management of primary school management in the south-east of Ukraine (XVIII – the beginning of the XX century)]. *Human Studies. Series of Pedagogy*, 12 (44), 58–66, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.12/44.8>

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STATE-PUBLIC MANAGEMENT OF PRIMARY SCHOOL MANAGEMENT IN THE SOUTH-EAST OF UKRAINE (XVIII – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Summary. The article provides a comprehensive analysis of formation and development process of primary education public administration in the South-East of Ukraine during the eighteenth – early twentieth century. The main socio-economic and cultural prerequisites for the formation and development of education management in this region are identified. It is concluded that the process of education management system formation in South-Eastern Ukraine is due to the following factors: administrative division of the territories of the Russian Empire, colonization and settlement of the region, a large population, desire of various ethnic communities to meet their own educational needs, the resistance of immigrants to the assimilation policy. The main trends in the development of public administration of education in southern Ukraine were: diversity of different educational institutions, which had different subordination, strengthening the role of clergy and parish schools in the education system of South-Eastern Ukraine, strengthening public activities, inconsistency of government education policy issues. The conceptual principles of the development of education management in the South-East of Ukraine are determined: the multinational and multi-confessional character of the region, as well as its rapid socio-economic development, which served as a factor in the educational needs of the population. Peculiarities of primary education public management in Greek, German, Mennonite, Jewish, Czech, and Bulgarian settlements are revealed. Forms of public initiative in education management are identified, namely: participation in discussion of educational institutions draft statutes, elections of self-government bodies, introduction of Sunday schools, material support for opening and operation of literacy schools, opening of free public libraries, publishing of available fiction, free supply of books, conducting surveys to study the state of education, etc.

Key words: primary education, community, state-public education management, zemstvo, school council.

Вступ. В умовах соціально-економічних та військово-політичних викликів, що стоять нині перед Україною, великої ваги набуває осмислення феномену громадянського суспільства, оскільки саме воно зумовлює участь громадськості у справах державотворення. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р. (2013 р.); Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Концептуальних засадах реформування середньої освіти (Концепції нової української школи)» (2017 р.), інших нормативно-правових актах МОН України викладено засадничі принципи державної освітньої політики, спрямовані на модернізацію галузі, залучення широкого кола громадськості, роботодавців, соціальних партнерів до вирішення питань забезпечення сталого розвитку освіти. Домінування державно-громадських форм управління створює умови для прояву високої активності членів громади, їх самоорганізації, безпосередньої участі в діяльності закладу освіти.

У зазначених вище документах акцентовано увагу на ролі історико-педагогічного досвіду у визначенні напрямів реформування сучасної української освіти, вдосконаленні механізмів управління нею на основі поєднання загальнодержавного й регіонального чинників. Отже, набуває значущості інтеграція позитивних надбань у сфері управління освітою в межах усієї держави та окремого регіону, що сприятиме упровадженню кращих здобутків, зокрема у сфері управління освітою, в сучасну освітню практику. Особливий інтерес у зазначеному контексті викликає дослідження особливостей розбудови державно-громадського управління освітою на Південному Сході України, що є одним з найбільш цікавих регіонів України в контексті його економічного, політичного, історичного та соціально-культурного розвитку. Одночасно він є надзвичайно складним для вивчення через специфічність історичного розвитку, демографічної структури та життєдіяльності численних етно-конфесійних груп, що мешкали на території регіону, матеріальної та духовної культури населення тощо.

Аналіз останніх досліджень. Особливості соціально-культурного простору Південного Сходу України досліджували Я. Бойко, О. Данильченко, А. Карагодін, О. Караульна, В. Сарбей, П. Тронько, Ф. Самойлов, Ф. Турченко, Н. Шушлянікова. Питання особливостей становлення й розвитку окремих ланок освіти на Півдні України висвітлюють у своїх працях В. Бобров, І. Важинський, О. Ковалева, Н. Колядна, М. Мінц, А. Синявська, В. Ткаченко, С. Фатальчук

та інші. Окремим напрямом досліджень є вивчення процесу соціально-культурного становлення в регіоні національних меншин, результати якого викладено у працях О. Дьоміна, С. Новикової, Л. Лихачова, М. Белікова, І. Задерейчук, Т. Захарченко, В. Карагодіна, І. Кулініч, О. Правдюк та ін.

Позитивний педагогічний досвід зазначеного регіону виступає вагомим складником вітчизняної історико-педагогічної науки, чинником розбудови національної системи освіти, теорії та практики управління закладами освіти.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу процесу становлення та розвитку державно-громадського управління початковою освітою на Південному Сході України протягом XVIII – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Колонізація Південного Сходу України (XVIII ст.) відбувалася у двох напрямках: внутрішній зумовлювався переселенням національних меншин у межах Російської імперії; зовнішній – заселенням вихідцями з європейських держав. За період з 1782 по 1858 рр. на території регіону переселилось з північно-українських, російських та білоруських губерній 904 тисячі осіб, з них у Катеринославській губернії осіло 310 тисяч (Сараєва, 2009). На кінець XVIII ст. 85% населення цих територій склали українці, 3% – росіяни, 22% – німці та меноніти, греки, болгары, чехи та гуттери, поляки, білоруси, турки, вірмени, татари та інші. (Первая всеобщая перепись, 1904). На кінець XIX ст. нараховувалося вже більше 50 етносів, що населяли територію краю. Кожний із них прагнув вибудувати національні заклади освіти з властивою лише певній етно-конфесійній групі системою управління. Заклади освіти переслідували мету збереження національної культури та самоідентифікації. Вплив російської шкільної практики розглядався як нівеляційний відносно національної культури.

Від початку становлення системи освіти на Південному Сході України громадськість відіграла значну роль у діяльності освітніх закладів та суттєво впливала на розвиток шкіл й освіти регіону в цілому. Основи громадського управління освітою було закладено на державному рівні. Для керівництва народною освітою в регіоні урядом було створено губернську та повітову училищні ради, до складу яких входили представники земств, духовенства, Міністерства народної освіти, попечителі міських та сільських училищ. Члени рад збирали інформацію про роботу шкіл, здійснювали нагляд за освітнім процесом, сприяли відкриттю нових училищ. Для контролю за діяльністю початкових училищ були спочатку запроваджені посади «роз'їзних», а з 1869 року – інспекторів. Для якісної роботи попечителів та інспекторів були створені спеціальні інструкції, якими вони керувалися у своїй роботі (Моисеевська, 2011).

На Південному Сході України, як і в усій Російській імперії періоду XIX – початку XX ст., початкову освіту було представлено церковнопарафіяльними школами, вищими початковими училищами (повітовими училищами) та земськими училищами.

У 1856 р. імператор Олександр II видав наказ «Про прийняття навчальних закладів народної освіти під найближче його спостереження та піклування», згідно з яким при Головному правлінні училищ створювався вчений комітет, на який було «покладено обов'язок» перегляду «Статуту нижчих та середніх навчальних закладів, що належали до відомства Міністерства народної освіти». У результаті чотирирічної роботи комітету в 1860 р. було видано «Проект статуту нижчих та середніх училищ», що активно обговорювався в педагогічних колах. Головними положеннями проекту статуту стали доступність навчання для всіх верств населення, посилення значення педагогічних рад, поділ навчальних закладів на три розряди – народні училища, прогімназії та гімназії (Колягин, Саввина, Тарасова, 2006).

У 1864 р. набуло чинності «Положення про початкові народні училища», що визначало особливості організації початкової освіти, зміст навчання, контингент учителів, керівництво закладами. Надане Положенням право на створення різних підвідомчих навчальних закладів зумовило їх різну підпорядкованість, а саме: існували початкові повітові та сільські школи Міністерства народної освіти; сільські училища Міністерства державного майна і внутрішніх справ; церковнопарафіяльні та єпархіальні школи, підпорядковані Святому Синоду; земські школи, керівництво якими здійснювали органи громадського самоврядування (з 1870 р.). На кінець XIX ст. на території Півдня України нараховувалося 16 798 шкіл, серед них: міністерських – 5 495, земських – 3 179, церковнопарафіяльних – 8 091, шкіл іншого підпорядкування – 14. У Маріупольському повіті до кінця XIX ст.

працювали 213 закладів початкової освіти, що підпорядковувалися різним міністерствам і відомствам (Лохматова, 2009).

Згідно з «Положенням» 1864 р. державні початкові училища об'єднувались за єдиним способом управління та єдиними вимогами до змісту освіти. З метою забезпечення урядового контролю за роботою народних училищ проголошувало вимогу використання в початкових народних училищах навчальних посібників, схвалених Міністерством народної освіти і духовним відомством (Сарасва, 2009).

Контроль духовенства над освітою посилювався з 1866 р. за керівництва Міністерством народної освіти обер-прокурора Синоду Д. Толстого. Уряд вважав, що школи релігійного спрямування краще за інші навчальні заклади справляться із завданнями виховання молоді в дусі поваги до існуючого монархічного ладу й приватної власності. Адже через освітню діяльність православне духовенство широко впливало на формування релігійної свідомості своєї пастви, протидіяло сектантському вихованню молоді, зокрема на територіях Катеринославської, Херсонської, Таврійської єпархій, де чисельність переселенців-сектантів була значною (Довженко, 2011).

Духovenство діяло відповідно Указу від 25 березня 1841 р., Статуту Духовних консисторій, де зазначався його обов'язок створювати й підтримувати при церквах школи грамотності для навчання дітей читанню, письму, молитвам і початкам катехізису. Ці школи мали надзвичайно важливе значення для задоволення суто церковно-приходських інтересів, тому створювалися при кожному приході (Задерейчук, 2000).

З огляду на зазначене найбільше сприяння уряду на території Південного Союзу України отримували церковнопарафіяльні школи, передумовою відкриття яких, за чинним законодавством, була домовленість між сільською громадою та місцевими священнослужителями (Иконников, 2014). Проте на ініціативі створення такої школи права сільської громади закінчувалися. Внаслідок освітньої реформи 1884 р. школи грамоти повністю перейшли під контроль Св. Синоду.

Фінансування церковно-приходських шкіл надходило з різних джерел: кошти Державного казначейства відповідно до кошторису Св. Синоду; надходження від Православного місіонерства, Приходського попечительства, волосних та сільських громад, приватних осіб. Забезпечення шкільним приладдям і підручниками в церковно-приходській школі здійснювалося із книжних складів Єпархіальної Училищної ради. Підручники та книжки надсилали безкоштовно (Татаринів, 2012).

Однак, попри те, що церковнопарафіяльні школи складали 32,8% від усіх закладів початкової освіти, вони не стали домінуючими на Південному Сході України (Звягинцев, 1915), що пояснюється різним віросповіданням численних етнічних груп, які населяли ці землі.

Поступово провідну роль у розбудові початкової освіти в регіоні почали відігравати земські школи, головною перевагою яких було спрямування освітнього курсу на практичні інтереси населення та безкоштовність навчання (Лохматова, 2009). Першу земську школу на території Приазов'я було відкрито в 1869 р. за ініціативи й участі М. Корфа в с. Мала Янісоль. Це був початок утвердження статусу земських шкіл і розширення їх мережі на території Катеринославської губернії, де станом на 1886 р. нараховувалося вже 45 земських та лише 13 церковно-приходських шкіл (Сарасва, 2013). У другій половині XIX ст. на території Південної України найбільше земських шкіл було у Бердянському (151), Херсонському (123) та Мелітопольському (112) повітах (О мерах, 1867). У 1889–1890 навчальному році на території Маріупольського повіту працювало 72 земських школи, в яких здобували початкову освіту 7 312 учнів (5 522 хлопчиків та 1 790 дівчаток). Найбільша кількість учнів (більше 200 на школу) нараховувалася у грецьких селах (Богатир, Камар, Мангуш, Нова Янісоль, Ялта) (Успехи грамотности, 1891).

Можливостями створення земських шкіл активно скористалися не лише греки, але й болгари та чехи, що прагнули використовувати їх не лише як засіб просвіти, але й як вагомий чинник збереження національної самобутності.

До повітових земських зборів входили земські гласні, які обиралися з поміщиків, дворян, міської й сільської буржуазії на з'їздах повітових землевласників, міських виборців та виборних від сільських громад. До компетенції земств входили місцеві, господарські, соціальні справи та завідування майном, утримання й будівництво місцевих доріг, заходи щодо піднесення хліборобства, торгівлі, промисловості, медична опіка, санітарна й ветеринарна справа, місцевий зв'язок, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб тощо (Положение о начальных, 1864).

Вищим органом, що керував діяльністю земства у кожному повіті, були земські збори, які здійснювали управлінську діяльність разом із своїм виконавчим органом – управою. Значну роль у забезпеченні управління освітою в повіті відігравав відділ народної освіти, до складу якого входили завідувач шкільним господарством, позашкільною освітою, статистикою народної освіти, бібліотекою та музеєм, а також секретар або діловод, іноді земський інженер та лікар. В умовах певної самостійності повітів губернські земські збори із спеціальними комісіями здійснювали координацію освітньої справи через губернську управу, яка своєю чергою організовувала діяльність губернського відділу народної освіти, шкільної статистики, довідково-педагогічного або шкільного бюро. Земські діячі брали участь у засіданнях повітових і губернських училищних рад. Через своїх представників у цих установах земство могло впливати на розвиток освіти на офіційному рівні (Рябовол, 2000).

Однак із боку уряду було неодноразово зроблено спроби обмежити діяльність земств у галузі освіти. Так, у 1869 р. було запроваджено посаду інспекторів народних шкіл, завданням яких було здійснення контролю за діяльністю земських шкіл та підвищення в них рівня релігійно-морального виховання учнів. Інструкція 1871 р. давала інспекторам народних училищ повну владу на місцях: право звільняти учителів, припинення виконання будь-якого рішення губернської та повітової училищних рад тощо (Вдовенко, 2005).

Нове «Положення про початкові училища» 1874 р. змінило систему управління народними школами. Вони переходили у безпосереднє керівництво дирекції народних училищ – місцевих органів Міністерства народної освіти. Училищні ради було збережено, але коло їх обов'язків звужено й обмежено господарчими й адміністративними справами, а саме: за земствами зберігалися права та обов'язки щодо пошуку коштів для відкриття нових закладів освіти та покращення діючих, для надання матеріальної допомоги школам й учителям, зберігалися можливість впливу на освітній процес та затвердження кандидатур на посади вчителів. Цими правами земства користувалися до 1917 р. (Задерейчук, 2000).

Таким чином, у реалізації основних принципів державно-громадського управління вітчизняними закладами початкової освіти на Південному Сході України XVIII – початку XX ст. відігравали земства, завдяки яким було утворено новий всестановий тип шкіл для отримання початкової освіти широкими верствами населення. Зростання потягу народу до освіти, значні матеріальні вкладення земств і сільських громад у шкільне будівництво забезпечило швидкий розвиток зазначених закладів освіти.

Найвищим ступенем організації освіти й рівнем грамотності на Південному Сході України, так само, як і в усій Російській імперії, відзначалися представники європейської течії, зокрема німці, склад яких у конфесійному плані було представлено трьома групами віруючих – римокатоликами, лютеранами та менонітами (Правдюк, 2011). В управлінні освітніми закладами переселенці керувалися правилами, виданими 10 березня 1840 р., відповідно до яких завідування сільськими школами й «нагляд за вчителями» в колоніях були покладені на парафіяльних священників і консисторії кожного віросповідання (Грек, 2003), а духівництво здійснювало управління закладами освіти до їх передачі (1881 р.) у відомство Міністерства народної просвіти. Фактично, протягом перших 50 років свого існування освітня система переселенців складалася з абсолютно автономних початкових сільських шкіл. За статистичними даними на початку заселення південноукраїнських територій переселенцями з Німеччини (1830 р.) існувало 92 школи, у 1881 р. їх нараховувалося 339 (Задерейчук, 2000).

У подальшому німців та менонітів характеризувало постійне прагнення до створення власних керівних органів на засадах самоврядування. Таким органом була Сільськогосподарська комісія або Спілка (Landwirtschaftlicher Verein), під керівництвом якої з 1843 р. знаходилося управління народними школами в колоніях Молочанського менонітського округу (Правдюк, 2011). Пізніше у закладах освіти з'явилися училищні ради, що вирішували важливі питання їхнього функціонування, та Центральна шкільна рада, що здійснювала координацію діяльності закладів освіти.

Основними особливостями німецьких шкіл були: релігійна спрямованість навчання; обов'язкове спільне навчання дітей обох статей у віці від 7 до 14 років з метою підготовки до конфірмації; навчання німецькою мовою; повна підпорядкованість навчальних закладів духовенству та громаді (Пачев, 2003). Отже, така організація шкіл гарантувала всім дітям початкову освіту. Дослідники звертають увагу на наявність ширшого, ніж у вітчизняних навчальних

зкладах, кола знань, обов'язкових для засвоєння учнями етно-конфесійних шкіл. Німецька та менонітська початкова школа була закритою для місцевого населення та втручання російської влади.

Такою самою відносною ізольованістю характеризувалися навчальні заклади гуттерів, які заснували свої колонії (Гуттераль та Іоганестра) на Півдні України у 40-х рр. XIX ст. (Рождественский, 1902). Завдяки їхній діяльності в системі освіти Південного Сходу України виникли школи-інтернати, що поєднували в собі початкову освіту, релігійне навчання та професійну підготовку. Шкільна освіта була обов'язковою для усіх гуттерійських дітей, однак навчальні заклади обмежувались передачею елементарних знань (Довженко, 2012). Упродовж усієї історії свого існування як менонітські, так і гуттерські навчальні заклади функціонували під пильною увагою громади, зберігаючи самобутність та активно опираючись асиміляційним процесам.

Автономністю та специфічністю характеризувалася система освіти євреїв, яка формально підлягала загальному керівництву Новоросійської опікунської контори, але фактично керівництво закладами освіти здійснювали шкільні ради. Єврейська освіта була представлена хедерами, єшивами, талмуд-торами, розподіл яких на місцях компактного проживання єврейських спільнот був нерівномірним (Кизименко, 2005).

З кінця XIX ст. почалася реакція і наступ на позиції німецької та єврейської освіти, права шкільних рад все більше урізалися. У 1898 р. Молочанська менонітська шкільна рада втратила право скликати вчительські конференції, а з 1898 р. рада лише видавала свідоцтво випускникам сільських шкіл, сам же екзамен приймався інспектором училищ або, за його дорученням, намісником. Це призвело до ліквідації самоврядування, хоча початкова освіта залишалася практично під повним контролем духовництва й місцевих громад, на які було покладено функції матеріального забезпечення закладів освіти (Правдюк, 2011).

Певною своєрідністю характеризуються навчальні заклади греків, що складала значну частину населення на Південному Сході України. Так, за переписом населення 1897 р. їх кількість у Катеринославській губернії складала 48 740 осіб, у Таврійській – 18 048, у Херсонській – 8 297. Рівень писемності грецького населення на Півдні України становив приблизно 30% (Начальное народное образование, 1913).

Свою власну національну систему освіти на південноукраїнських територіях греки почали розбудовувати ще на початку XIX ст.: у 1810 р. в м. Маріуполі було відкрито приватне грецьке училище, а в 1820 р. там само – міське грецьке парафіяльне училище. Навчальні заклади виконували завдання забезпечення якісної початкової освіти молоді, підготовки учнів до вступу в повітові училища.

Грецькі колоністи з ентузіазмом підтримували діяльність повітових земств, пов'язану з відкриттям народних училищ, їхні громади виділяли кошти на будівництво приміщень, придбання навчальних посібників, меблів тощо. Швидко усвідомивши різницю між церковнопарафіальною школою старого типу і перевагами нової, прогресивної земської школи, колоністи активно сприяли її розвитку й поширенню. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в 1873 р. на території Маріупольського повіту в грецьких поселеннях діяли 32 земські школи, а в 1914 р. їх чисельність зросла до 64 (Арабаджи, 2012).

Проте головною рисою грецьких громад була їх гнучкість, толерантність до освітньої політики царського уряду. Греки використовували будь-які можливості для отримання освіти й швидко піддавалися асиміляційним процесам. Вони могли отримати початкову освіту не лише у грецьких початкових школах, але й у місцевих (російських) земських училищах, навчальних закладах церковного підпорядкування (духовних училищах, приватних парафіяльних училищах і школах грамоти), зразкових училищах Міністерства народної освіти. Головним завданням цих закладів освіти стало залучення переселенців до місцевої духовної й матеріальної культури, її розвиток і збагачення, що мало сприятливо позначитися на розвитку освіти на Півдні України в цілому.

Певну роль у формуванні етнічного поля Південного Сходу України відігравали болгарські переселенці, які належали до православного віросповідання. Їхня початкова освіта була представлена закладами трьох типів: громадськими, земськими і парафіяльними школами. Однак на відміну від вітчизняних церковнопарафіяльних шкіл, які отримали у початковій ланці царської Росії найбільше розповсюдження, аналогічні навчальні заклади болгар були нечисленними, малопоширеними й діяли не постійно. Станом на 1872 р. найбільше учнів-болгар

навчалося у приватних та громадських школах – 23,4%, у міністерських однокласних – 6,2%, у церковноприходських – 4,3%, у міських однокласних та приходських – по 0,2% (Сінкевич, Кузовова, 2002).

Станом на 1875–1876 навчальний рік на територіях компактного проживання болгар на Півдні України діяло 23 земських училища. Ними опікувалися земство та сільська громада, до сфери обов'язків яких входило забезпечення навчальних закладів методичною літературою, виділення коштів на заробітну плату вчителям, ремонт шкільних приміщень, опалення тощо (Пачев, 2001). Болгари, як і греки, які відносно швидко піддалися асиміляційним процесам, отримали можливість навчати дітей у державних загальноосвітніх закладах.

На початку ХХ ст. політика царського уряду у сфері освіти, зокрема національної, різко змінилася. «Правила про початкові училища для іногородців», затверджені у 1906 р., спрямовувалися на «розповсюдження російської мови в середовищі іногородців, зближення з російським народом на ґрунті любові до спільної вітчизни». Цим документом Міністерство народної просвіти намагалось уніфікувати всю систему початкової освіти іноземних переселенців і прагнуло перетворити конфесійні заклади освіти на державні. Ті самі дії спрямовувалися правлячими колами проти української початкової школи. У 1908 р. було ухвалено рішення про дозвіл викладання навчальних предметів рідною мовою для шкіл усіх національностей, крім української.

Маючи на меті асимілювати національні меншини з російськими громадянами, царський уряд проводив русифікаторську політику по відношенню до основних національностей Півдня України (українців, татар, німців, греків, євреїв), активно залучав дітей усіх національностей до російської школи, неухильно дотримувалися позицій великодержавно-релігійного виховання.

Висновки. Таким чином, для розвитку державно-громадського управління освітою Півдня України VIII – початку ХХ ст. характерними є наступні тенденції:

1. Зумовлена політикою уряду багатоманітність різнорівневих закладів освіти, що мали різне підпорядкування, функціонували за власними навчальними планами та значно відрізнялися між собою за змістом та спрямованістю навчання.

2. Зміцнення ролі Святого Синоду і церковнопарафіяльних шкіл у системі освіти Південного Сходу України.

3. Посилення діяльності земств щодо розвитку народної освіти й збільшення кількості народних училищ.

4. Залучення Міністерством народної освіти громадськості та окремих приватних осіб до справи розвитку освіти.

5. Непостійність освітньої політики уряду щодо залучення громадськості до вирішення освітніх питань, пригноблення ним української національної школи.

Головною рушійною силою створення освітянських навчальних закладів на Південному Сході України була місцева громадськість, дворянство, інтелігенція, духовенство, державні службовці, промисловці, які у своїй сукупності створювали прогресивну педагогічну думку, що слугувала засобом пришвидшення освітнього поступу регіону. Розвиток національних шкіл у грецьких, німецьких, менонітських, єврейських, чеських, болгарських поселеннях Південного Сходу України відбувався на основі співпраці національних громад краю з місцевими земствами, результатом чого було створення мережі початкових училищ на базі земських з викладанням навчальних предметів рідною мовою.

Формами вияву громадської ініціативи в управлінні освітою в різні історичні періоди були: участь в обговоренні проєктів статутів та положень, що регулювали діяльність навчальних закладів; участь у виборах громадських органів самоврядування, запровадження недільних шкіл, матеріальна підтримка відкриття та діяльності шкіл грамоти, нижчих та вищих початкових училищ, відкриття безоплатних народних бібліотек, читалень, книжкових складів, народних читань; видання загальнодоступної художньої і популярної літератури, безкоштовне постачання книг до шкіл, проведення різних опитувань і досліджень з метою вивчення стану освіти тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2012. 262 с.

2. Вдовенко В.В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2005. 16 с.
3. Довженко Ю.О. Тенденції освіти і педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – XX ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2012. 20 с.
4. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 20 с.
5. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию. Москва : Задруга, 1915. 96 с.
6. Иконников С.А. Деятельность российского приходского духовенства по созданию церковно-приходских школ во второй половине XIX – начале XX вв. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2014. Вып. 6 (61). С. 58–72.
7. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді (кінець XVII – початок XX ст.). *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Єврейська історія та культура в Україні»*, (8 – 9 груд. 1994 р.). Київ, 2005. С. 80–83.
8. Колягин Ю.М., Саввина О.А., Тарасова О.В. Организация народного образования России (вторая половина XIX в.). *Начальная школа*. 2006. № 1. 128 с.
9. Лохматова А.І. Катеринославське земство. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2009. 200 с.
10. Моисеенкова Л.С. Земские школы Таврической губернии в 70–80-х гг. XIX в. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь: Таврия, 2011. Вып. 2. С. 150–156.
11. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год. Краткий обзор. Екатеринбург : Типогр. Братства Св. Владимира, 1913. 122 с.
12. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1867. № 2. С. 224–239.
13. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. *Записки наук.-дослід. лабор. історії Південної України Запор. держ. ун-ту*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 205–209. (серія: Південна Україна XVIII–XIX століття).
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : в 89 т. / под ред. Н.А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург, 1897–1905. Т. 13 : Екатеринославская губерния. 1904. XIV.
15. Положение о начальных народных училищах от 14 июля 1864 г. *Полное собрание законов Российской империи*. 1864. Т. XXXIX. С. 613–618.
16. Правдюк О.В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку півдня України (XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.
17. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения. (1802–1902). СПб. : [б.в.], 1902. 785 с.
18. Рябовол Л.Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2000. 20 с.
19. Сараєва О.В. Вплив діяльності земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (кінець XIX – початок XX ст.). *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. пр. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 71–74.
20. Сараєва О.В. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби. Мариуполь : ДВНЗ «ПДТУ», 2013. 341 с.
21. Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Проблеми національної освіти на Півдні України. *Південний архів: зб. наук. праць*. Херсон : Айлант, 2002. Вип. VIII. С. 95–107. (Серія: Історичні науки).
22. Татаринов С.Й. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини. Харків : ЧП Мачулін, 2012. 120 с.
23. Успехи грамотности в Мариупольском уезде. Приазовский край. 1891. 14 ноября. С. 154–155.

REFERENCES

1. Arabadzhy, S. (2012). Povsjakdenne zhyttja ghrecjkogho naseleennja Pivnichnogho Pryazov'ja kincja XVIII – pochatku XX st.: dzhereloznavchyj aspekt [Everyday life of the North Priazovye Greek population during the end of the XVIII – beginning of the XX century: source study aspect]: dysertacija kand. istor. nauk: 07.00.06. Donetsk [in Ukrainian].
2. Vdovenko, V. (2005). Problemy pochatkovoji osvity Ukrajinu v roboti pedagoghichnykh z'jizdiv (1861–1920 rr.) [Problems of primary education in Ukraine in the work of pedagogical congresses (1861–1920)]: avtoreferat dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
3. Dovzhenko, Ju. (2012). Tendenciji osvity i pedagoghichnoji dumky Pivdnja Ukrajinu drughoji polovyny XIX–XX st. [Trends in education and pedagogical thought of the South of Ukraine in the second half of the XIX – XX centuries] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Nac. ped. un-t im. M. P. Draghomanova. Kyiv [in Ukrainian].
4. Zaderejchuk, I. (2000). Rozvytok systemy osvity v nimciv na Pivdni Ukrajinu 1789–1938 rr. [Development of the German education system in the South of Ukraine 1789–1938] : avtoref. dys. ... kand. istor. nauk : 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].

5. Zvjaginev, E. (1915). Polveka zemskoj dejatel'nosti po narodnomu obrazovaniju [Half a century of zemstvo activity in public education]. Moscow : "Zadruga" [in Russian].
6. Ikonnikov, S. (2014). Dejatel'nost rossijskogo prihodskogo duhovenstva po sozdaniyu cerkovno-prihodskih shkol vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. [The activity of the Russian parish clergy on the creation of parish schools in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestnik PSTGU. Serija II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*. 6 (61), 58–72 [in Russian].
7. Kyzymenko, P. (2005). Jevreji v Yelysavetghradi (kinecj XVII – pochatok XX st.) [Jews in Yelisavetgrad (late 17th – early 20th century)]. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. "Jevrejsjka istorija ta kuljtura v Ukrajini". Kyiv. 80–83 [in Ukrainian].
8. Koljagin, Ju., Savvina, O., & Tarasova, O. (2006). Organizacija narodnogo obrazovanija Rossii (vtoraja polovina XIX v.) [Organization of public education in Russia (second half of the 19th century)]. *Nachalnaja shkola*. 1 [in Russian].
9. Lokhmatova A.I. (2009). Katerynoslavskie zemstvo [Ekaterinoslav Zemstvo]. Zaporizhzhja : RA "Tandem-U" [in Ukrainian].
10. Moiseenkova L.S. (2011). Zemskie shkoly Tavricheskoj gubernii v 70–80-h gg. XIX v. [Zemsky schools of the Tauride province in the 70–80s. XIX century]. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Simferopol : Tavriya. 2. 150–156 [in Russian].
11. Nachalnoe narodnoe obrazovanie v Ekaterinoslavskoj gubernii za 1912 god. Kratkiy obzor (1913) [Vladimira Primary public education in the Yekaterinoslav province in 1912. Short review]. Ekaterinoslav : Tipogr. Bratstva Sv. [in Russian].
12. O merah, prinyatyih uezdnyimi zemskimi sobraniiami dlya sodeystviya narodnomu obrazovaniju (1867) [On the measures taken by county zemstvo assemblies to promote public education]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosvescheniya*. 2. 224–239 [in Russian].
13. Pachev, S. (2001). Osvita ta riven pismennosti pryazovskyx bolgar u drugij polovy'ni XIX – na pochatku XX st. [Education and literacy level of the Azov Bulgarians in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Zapy'sky' nauk.-doslid. labor. istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny Zapor derzh. un-tu*. Zaporizhzhya : RA «Tandem-U», 2001. 6. 205–209 [in Ukrainian].
14. Pervaya vseobschaya perepis naseleniya Rossiyskoj imperii 1897 g.: v 89 t. (1904) [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. Tsent. stat. kom. M-va vnutr. del. Sankt-Peterburg, 1897–1905. 13: Ekaterinoslavskaya guberniya. XIV [in Russian].
15. Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchah ot 14 iyulya 1864 g. (1864) [Regulations on primary public schools of July 14, 1864]. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoj imperii. XXXIX. 613–618 [in Russian].
16. Pravdyuk, O. (2011). Osvita menonitiv u konteksti kul'turnogo rozvy'tku pivdnya Ukrayiny' (XIX – 20-ti rr. XX st.) [Mennonite education in the context of cultural development of southern Ukraine (XIX – 20s of XX century)]: avtoref. dy's. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Nacz. ped. un-t im. M.P. Dragomanova. Kyiv [in Ukrainian].
17. Rozhdestvenskiy, S. (1902). Istoricheskiy obzor deyatelnosti Minis-terstva Narodnogo prosvescheniya (1802–1902) [Historical overview of the Ministry of Public Education activities (1802–1902)]. SPb [in Russian].
18. Ryabovol, L. (2000). Rozvytok zemskoyi osvityv Khersonskij guberniyi (druga polovy'na XIX – pochatok XX stolittya): avtoref dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kirovograd [in Ukrainian].
19. Sarayeva, O. (2009). Vplyv diyalnosti zemskyx ustanov na kulturno-prosvitnyczkyj rozvytok nacionalnyx menshyn Pivdenno-Sxidnoyi Ukrayiny (kinecz XIX – pochatok XX st.) [The impact of the activities of zemstvo institutions on the cultural and educational development of national minorities in South-Eastern Ukraine (late nineteenth - early twentieth century)]. *Istorychnyj arxiv. Naukovi studiyi* : zb. nauk. pr. Mykolayiv : ChDU im. Petra Mogyly. 3. 71–74 [in Ukrainian].
20. Sarayeva, O. (2013). Zemstva Donbasu u systemi vladnyx i suspilnyx vidnosyn poreformenoyi doby [Zemstvos of Donbass in the system of power and social relations of the post-reform era]. Mariupol : DVNZ «PDTU» [in Ukrainian].
21. Sinkevych, Ye., & Kuzovova, N. (2002). Problemy nacionalnoyi osvity na Pivdni Ukrayiny [Problems of national education in the South of Ukraine]. Pivdennyj arxiv : zb. nauk. pracz. Kherson : Ajlant, 2002. VIII [in Ukrainian].
22. Tatorynov, S. (2012). Istoriya pedagogiky ta narodnoyi osvity Donechchyny [History of pedagogy and public education of Donetsk region]. Kharkiv : ChP Machulin [in Ukrainian].
23. Uspehi gramotnosti v Mariupolskom ueзде (1891) [Literacy Achievements in Mariupol County]. Priazovskiy kray. 14 noyabrya. 154–155 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.05.2021